

عبور از درک تقلیل یافته و منجمد از زیارت

جایگاه زیارت در دین داری عامه

جبار رحمانی

مردم شناس و دانشیار
پژوهشگاه مطالعات فرهنگی،
اجتماعی و تمدنی

زیارت و دین عامه⁺

فهم ما از زیارت و زیارتگاه‌ها فهمی بسیار مکانیکی است و این اتفاق از لحاظ اجتماعی، فرهنگی و دینی، بسیار مسئله‌ساز است. درک متولیان دینی مشهد و تمام ایران از موضوع زیارت، درکی منقبض کننده است؛ یعنی زیارتگاه را به شدت تنگ و تنگ ترمی کند و امکان‌های خلاقیتی را از نظر خلاقیت روحی و روانی زائران، خلاقیت امر قدسی و خلاقیت توسعه، از بین می‌برد. این بارگاه‌ها و زیارتگاه‌ها سازوکارهایی دارند که از طریق آن‌ها حیات معنوی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را سامان می‌دهند. پس تأکید من در این بحث بر خود مفهوم «زیارتگاه» و «زیارت» است و از لحاظ نظری روی این مفهوم تأکید می‌کنم. زیارتگاه در دین عامه به دلیل همبسته‌هایی که با خود دارد، سازوکاری اصلی است که دین عامه مردم را تغذیه می‌کند. به بیانی دیگر تمام ایده‌ها و آرمان‌های متعالی‌ای که در دین داریم، به صورت نهایی در زیارتگاه تجسد می‌یابد. اما این طور نیست که با ورود به یک بارگاه این سازوکارها به ماتسری پیدا کند. مواجهه اشخاص با زیارت و اثرگذاری آن خیلی پیچیده‌تر از این است. زیارت، یکی از سازوکارهای اصلی است که تشیع به لحاظ تاریخی، هویت مذهبی و ایمان مذهبی خود را از طریق آن تولید و بازتولید می‌کند. تشیع بر مفهوم زیارت تأکید جدی داشته است و به همین دلیل در فرهنگ شیعی، مجموعه عظیمی از زیارتگاه‌ها وجود دارد.

تنوع معنایی زیارت⁺

در بحث زیارت می‌توانیم به موضوعات زیادی اشاره کنیم. برای مثال یک

زیارتگاه در طول تاریخ چگونه ساخته می‌شود؟ تجربه روان شناختی زائر چگونه است؟ عوامل و مناسبات اقتصادی بین زیارتگاه‌ها چگونه است؟ تعامل بین خانه و سفر و زیارتگاه چگونه است؟ منطق ویژه و معنایی زیارتگاه چیست؟ اثر و دامنه معنایی آن در مبدأ و مقصد چیست؟ و... تمام این پرسش‌ها در بحث مطالعات زیارت مطرح است. زیارتگاه‌ها در ایران درکی از زیارت دارند که درباره درست و غلط آن صحبت نمی‌کنم، اما آن‌ها این درک را به سیستم زائر و سیستم فرهنگی‌ای که حول آن بارگاه شکل گرفته است، تحمیل می‌کنند. در این وضعیت، نوعی یکسان‌سازی معنایی رخ می‌دهد که از لحاظ معنایی موجب انقباض فضا می‌شود. مهم‌ترین ویژگی زیارتگاه این است که به شدت متکثر است و لایه‌های معنایی بسیار متنوعی دارد. همین ویژگی موجب می‌شود که زیارتگاه به چتری فراگیر تبدیل شود و افراد را با هر نحله و مسلک در خود بگیرد.

تفاسیر متنوع زائران از زیارت با تمام تنوعی که دارند، قابل بررسی است. همچنین تفاسیر مجاوران نیز بسیار مهم است. بخشی از ذخیره معنایی زیارتگاه، نظام معنایی است که زائران در آنجا تولید می‌کنند، بخش دیگر، نظام معنایی است که کارکنان و متولیان می‌سازند و بخشی از آن را مجاوران تولید می‌کنند. در مجموع، تمام این موارد، فضایی روان شناختی و جامعه شناختی ایجاد می‌کند که تجربه زیارت نام می‌گیرد. این تجربه، تجربه محدودی نیست و چنین نیست که افراد، صحن‌های اطراف و داخل حرم را ببینند و بعد در آنان انقلاب معنوی رخ دهد. این نگاه که زیارت به سادگی می‌تواند سیستم فرهنگی را دگرگون کند و تغییر دهد، نگاه بسیار ساده لوحانه و ساده‌سازانه‌ای است. زیارت، امر پیچیده‌ای است که از اندرونی خانه‌ها شروع می‌شود